

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 17
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Anna Kościółek
Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2024-17.6>

Anna Kościółek
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Anna.Kosciolek@umk.pl
<https://orcid.org/0000-0001-8133-0965>

„DRUGIE NIEBO”. FENOMEN ŚWIĘTEJ GÓRY ATHOS
NA PODSTAWIE *LISTÓW ZE WSCHODU* ANDRZEJA MURAWJOWA

“Second Heaven”. The Phenomenon of the Sacred Mountain Athos
on the Basis of Andrei Muraviev’s *Letters from the East*

Abstract

This paper is an attempt to present Andrei Muraviev’s perception of the monastic republic, based on his impressions of his first pilgrimage to Athos, included in *Letters from the East*, in the context of the anthropology of place of the famous American Chinese geographer Yi-Fu Tuan. According to him, a space becomes a place when a person is connected emotionally to some part of it. This was the case for Muraviev. Athos became a special location for him not only because of its cultural and religious tradition but also his personal experiences and sensations. The uniqueness of the monastic republic, in Muraviev’s view, was influenced by three elements: architecture, people and nature. The writer perceived Athos as an extraordinary place, a kind of “Heaven on Earth”, where reigned the Virgin Mary, its guardian and protector.

Keywords: Muraviev, *Letters from the East*, place, Sacred Mountain Athos, Virgin Mary

Wprowadzenie

Święta Góra Athos¹ – niepowtarzalny fenomen w chrześcijańskim świecie², republika mnisza, modlitewne serce świata prawosławnego, „mikrokosmos chrześcijańskiego Wschodu”³, swoista „brama do nieba”⁴, miejsce, w którym wszystkie formy życia monastycznego: pustelnicza, półpustelnicza, cenobityczna i idiorytmiczna występują obok siebie⁵. Leży w północnej Grecji nad Morzem Egejskim na najbardziej wysuniętym na wschód spośród trzech ramion Półwyspu Chalcydyckiego. Górzyste terytorium republiki zajmuje ok. 360 km². Nazwa Athos pochodzi od szczytu wznoszącego się ponad półwyspem⁶. Góra zaś nosi imię nieszczęsnego olbrzyma z mitologii greckiej, przeciwnika Posejdon⁷, giganta z Tracji. Zwyciężony przez boga morza Athos został pochowany pod wysoką górą, która przyjęła jego imię. W starożytności na półwyspie mieścił się ośrodek kultu Zeusa, Apollona i Asklepiosa⁸.

Początki monastycyzmu na górze Athos nie są do końca jasne, stanowią wynik przypuszczeń i interpretacji wypowiedzi z licznych manuskryptów cesarskich. Legenda głosi, że pierwszy klasztor założył cesarz Konstantyn Wielki⁹. Nie ma jednak dowodów historycznych na poparcie

¹ W 1045 r. cesarz Konstanty VIII Monomach wydał drugą konstytucję dla Athosu, w której po raz pierwszy użyto nazwy „Agion Oros”, czyli Święta Góra (Zob. ks. arch. Warsonofiusz (Doroszkiewicz), *Monastycyzm na Świętej Górze Athos*, [w:] Święta Góra Athos w kulturze Europy. *Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009, s. 12).

² Obszar interesujący również z geopolitycznego punktu widzenia. Zob. Ł. Twardowski, *Republika Mnichów na Górze Athos*, [w:] *Małe państwa Europy Zachodniej i terytoria o statusie specjalnym. Ich rola i miejsce w Unii Europejskiej*, red. R. Zelichowski, Warszawa 2008, s. 147-162.

³ Sformułowanie pochodzi z tytułu książki: *Mount Athos. Microcosm of the Christian East*, red. G. Speake, K. Ware, Bern 2012.

⁴ Określenie to zaczerpnęłam z tytułu książki: K. Kokkas, *Góra Athos. Brama do nieba*, przeł. W. Dzieża, Częstochowa 2003.

⁵ Zob. ks. arch. Warsonofiusz, op. cit., s. 10.

⁶ Zob. ibidem; A. Naumow, *Święta Góra Athos*, „Peregrinus Cracoviensis” 2000, z. 8, s. 39.

⁷ Zob. K. Kokkas, op. cit., s. 47.

⁸ Zob. ibidem, s. 49.

⁹ Zob. A. Naumow, *Pani Athosu i Jej ruskie włości*, [w:] *Święta Góra Athos w kulturze Europy...*, przypis 6, s. 22.

tej tezy. Pustelnicy pojawili się na Athosie najprawdopodobniej w VIII wieku. Pierwszy oficjalny dokument potwierdzający ich obecność na półwyspie pochodzi z IX wieku, a świadectwo zorganizowanego monastycyzmu z 963 roku¹⁰.

Na Athos wstępu nie mają kobiety¹¹. Fenomen ten wiąże się z opowieściami dotyczącymi chrześcijańskich początków tego miejsca. Jak głosi tradycja, po Wniebowstąpieniu Chrystusa apostołowie postanowili drogą losowania ustalić, dokąd każdy z nich miał się udać, by głosić Dobrą Nowinę. Maryja także uczestniczyła w tej procedurze. Przypadła Jej w udziale Gruzja (ziemia iwerska). Jednak archanioł Gabriel przekazał Jej polecenie Syna, by nie porzucała Judei, gdyż ziemia przez nią wylosowana zostanie ochrzczona, a dla Niej przewidziana została inna posługa. Bogurodzica postanowiła odwiedzić Łazarza¹², który był wówczas biskupem Cypru. Wyruszyła z Jerozolimy na łodzi w towarzystwie św. Jana. Niespodziewana burza spowodowała zmianę kursu jednostki pływającej. Znalazła się ona u wybrzeży góry Athos, ówczesnego centrum kultu Apollona, w miejscu, gdzie obecnie wznosi się klasztor Iviron¹³. Zgromadzeni na obrzędach poganie uznali w Maryi Matkę Boga i oddali Jej cześć. Poprosili, by opowiedziała im o sobie i o Jezusie, co Ona chętnie uczyniła, nawracając ich w ten sposób na chrześcijaństwo. Według tradycji Matka Boska, ołsniona pięknem miejscowej przyrody, błagała Chrystusa, aby dał Jej to miejsce pod opiekę i życzenie zostało spełnione. Ten ziemski raj stał się „Ogrodem Dziewicy”, dlatego wstępu do niego nie mają żadne inne kobiety. Maryja zapowiedziała bujny rozkwit i trwałość życia klasztornego, a także rozgłos tego miejsca i jego znaczenie dla chrześcijan¹⁴.

¹⁰ Zob. K. Kokkas, op. cit., s. 77-82.

¹¹ Choć kobiety nie mają wstępu na Athos (reguła *avatonu*), pozostawiły trwałą ślad w duchowości tego miejsca. Na ten temat zob.: R. Dymczyk, *Kobiety Świętej Góry Athos. Nieobecna obecność*, Poznań 2017.

¹² O Łazarzu zob. J 11, 1-44.

¹³ Na miejscu, gdzie Maryja wysiadła ze statku, stanął później niewielki klasztor, zwany Klemensowym, z którego w końcu X wieku wyrósł gruziński Iviron. Według innych wariantów Maryja po zejściu na brzeg udała się w kierunku miejsca, gdzie obecnie znajduje się klasztor Vatopediou (Zob. A. Naumow, *Pani Athosu...*, s. 21-22).

¹⁴ Zob. R. Dymczyk, op. cit., s. 8-9; J. Krasieński, *Kościół i obrządku wschodnie. Sanktuarium. Skarby kultury*, Sandomierz 2012, s. 69-72; A. Naumow, *Pani Athosu...*, s. 21; Ks. arch. Warsonofiusz, op. cit., s. 10.

Święta Góra Athos odgrywała wielką rolę w kulturze duchowej chrześcijańskiej Europy, przede wszystkim prawosławnej. Przyczyniła się do rozwoju teologii, liturgii, ikonografii i innej sztuki cerkiewnej, wypracowania norm języka cerkiewnosłowiańskiego, a pośrednio i norm literackich języków słowiańskich kręgu bizantyjskiego. W XVII wieku Athos odegrał ważną rolę w procesie budzenia świadomości narodowej Greków i Słowian południowych¹⁵. Różne aspekty wzajemnych powiązań republiki mnichów z kulturą chrześcijańskiej Europy i wzajemnego ich na siebie oddziaływania w przestrzeni historyczno-społecznej przedstawiono w opracowaniu zbiorowym pt. *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*¹⁶.

Święta Góra Athos spełnia pięć wyróżników pojawiających się w klasycznej koncepcji miejsca, zaczerpniętej z myśli Martina Heideggera: 1) jest wyodrębniona w całości; 2) cechuje ją „duch miejsca” (*genius loci*) nadający jej tożsamość; 3) ma historyczną ciągłość; 4) oferuje możliwość spoczynku; 5) jest autentyczna, nie ma charakteru komercjalizacji¹⁷. W niniejszym szkicu podjęto próbę zaprezentowania postrzegania mniszey republiki przez Andrzeja Murawjowa na podstawie wrażeń z jego pierwszej pielgrzymki na Athos, zawartych w *Listach ze Wschodu (Письма с Востока от 1849-1850 годов)*¹⁸, w kontekście antropologii miejsca słynnego amerykańskiego geografa chińskiego pochodzenia Yi-Fu Tuana, prekursora geografii humanistycznej.

Jego zdaniem przestrzeń i miejsce to zasadnicze składniki naszego świata. Badacz definiuje przestrzeń jako nieoswojoną, nieznaną, rozległą, pozbawioną znaczeń, punktów odniesienia. Natomiast miejsce jest przez człowieka nazwane i zasiedlone¹⁹. W ujęciu Yi-Fu Tuana przestrzeń jest

¹⁵ Zob. A. Naumow, *Święta Góra...*, s. 45.

¹⁶ *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009.

¹⁷ M. Lewicka, *Pamięć*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Warszawa 2014, s. 228.

¹⁸ А. Муравьев, Письма с Востока от 1849-1850 годов, ч. 1-2, Санкт-Петербург 1851. W dalszym tekście cytaty i odwołania do tej pracy opatrzone zostaną skrótem LW, numerem części i strony.

¹⁹ „Zamknięta i uczłowiczona przestrzeń staje się miejscem. W porównaniu z przestrzenią, miejsce jest spokojnym centrum ustalonych wartości” (Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Morawińska, Warszawa 1987, s. 75).

pojęciem bardziej abstrakcyjnym. Staje się miejscem w miarę poznawania i nadawania wartości²⁰. W świetle rozważań amerykańskiego geografa miejsce jest lokalizacją obdarzoną osobistym i/lub kulturowym znaczeniem, fragmentem przestrzeni, wyróżnionym przez człowieka z uwagi na jakieś szczególne cechy. Takimi wyróżnikami mogą być np. obiekty historyczne lub współczesne, unikatowe budowle, pomniki, rzeźby itd. Na odczuwanie i interpretowanie danego miejsca wpływają: nasza wiedza²¹, doświadczenie oraz kultura²². Jego wyjątkowość budują różne elementy: przyroda, architektura, ludzie.

„Świadectwa, jakich dostarczają różne kultury, sugerują, iż miejscem szczególnym, związanym z grupą budowli na jednym terenie – jest to, które, zgodnie z wierzeniami ludzi, jest nie tylko ich domem, ale również domem ich opiekuńczych duchów i bogów”²³. W mitologii Rzymian każde miejsce miało swego ducha opiekuńczego²⁴. W przypadku Athosu to Matka Boska, przedstawiana jako ihumenia, strażniczka i opiekunka.

Ludzie odczuwają przestrzeń i miejsce dzięki różnym sposobom doświadczania (ruchowym, dotykowym, wizualnym, konceptualnym)²⁵. Ruch, wzrok i dotyk pozwalają człowiekowi rozwinąć poczucie przestrzeni²⁶, doświadczamy jej „bezpośrednio jako czegoś, w czym się poruszamy”²⁷. Przestrzeń i miejsce odbieramy przede wszystkim za pomocą wzroku. Inne zmysły rozszerzają i wzbogacają nasze doznania²⁸. Przestrzeń staje się miejscem, gdy człowieka połączy związek emocjonalny z jakimś jej fragmentem²⁹. Tak stało się w przypadku Murawjowa. Athos to miejsce szczególne ze względu nie tylko na tradycję kulturowo-religijną, ale i osobiste przeżycia pisarza.

²⁰ Zob. Yi-Fu Tuan, op. cit., s. 16. Por.: „Przestrzeń przekształca się w miejsce w miarę uzyskiwania określeń i znaczeń” (ibidem, s. 173).

²¹ Zob. ibidem, s. 48.

²² Zob. ibidem, s. 77.

²³ Ibidem, s. 190.

²⁴ P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, przeł. M. Bronarska i inni, Wrocław 2008, hasło „geniusze”, s. 111.

²⁵ Zob. Yi-Fu Tuan, op. cit., s. 17.

²⁶ Zob. ibidem, s. 23.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Zob. ibidem, s. 28.

²⁹ M. Lewicka, op. cit., s. 228. Por. „Uczucie zabarwia wszelkie ludzkie doświadczenie” (Yi-Fu Tuan, op. cit., s. 19).

Obraz góry Athos w *Listach ze Wschodu* Murawjowa

Murawjow chciał odwiedzić Athos już latem 1848 roku. Jednak ze względu na Wiosnę Ludów w Europie i epidemię cholery w Rosji ten wyjazd nie doszedł do skutku. Pisarz przełożył go na kolejny rok³⁰. Udał się wówczas w swoją drugą pielgrzymkę do Ziemi Świętej. W drodze do Palestyny odwiedził między innymi Świętą Górę Athos. Przed wyjazdem metropolita Filaret odprawił specjalne nabożeństwo w intencji wyruszającego w podróż pątnika. W czasie pobytu za granicą pisarz prowadził korespondencję z duchownym, która później została wydana jako *Listy ze Wschodu*. Składają się one z dwóch części. Pierwsza z nich zawiera opisy Konstantynopola, Brussy, Nicei, góry Athos, Sołunia, druga – Grecji, Syrii, Libanu, Palestyny, Miry Licyjskiej oraz Stambułu. Ogółem dzieło to liczy czterdzieści siedem listów. Czternaście z nich poświęconych zostało górze Athos (listy VI-XIX). Pierwszy pochodzi z 10 sierpnia³¹, a ostatni z 15 września 1849 roku. Murawjow opisywał w nich położenie klasztorów³², architekturę i wystrój wewnętrzny obiektów sakralnych oraz orga-

³⁰ Zob. И. Смирнова, *Андрей Николаевич Муравьев и «афонский вопрос»*, Москва 2022, s. 53.

³¹ Daty podawane są według starego stylu.

³² Wzdłuż półwyspu rozsianych jest dwadzieścia klasztorów. Podaję według hierarchii ważności: Wielka Ławra (Murawjow nazywał ją po prostu Ławrą lub Ławrą św. Atanazego), Vatopediou, Iviron, Chilandar (serbski), Dionisiu, Kutlomosiu, Pantokrator, Kseropotamu, Zografu (bułgarski), Dochiariu, Karakallu, Filotheu, Simonos Petra, Świętego Pawła, Staronikita, Ksenofontos, Gregoriu, Esfigmenu, Świętego Pantelejmona (rosyjski), Kastamonitu. Ze względu na rozpowszechnione na Morzu Egejskim od czasów średniowiecza aż do XIX wieku korsarstwo klasztory miały solidne fortyfikacje (zob. K. Kokkas, op. cit., s. 125). Szczegółowy opis monasterów i skitów Murawjow zawarł w wydanej w roku 1859 pracy pt. *Opis monasterów i skitów znajdujących się na Świętej Górze Athos* (Описание монастырей и скифов, находящихся на Святой Горе Афонской). Autor zaprezentował klasztory w planie historycznym, archeologicznym i sobie współczesnym. Najpierw zajął się tymi leżącymi po stronie wschodniej półwyspu, następnie – zachodniej. Zwracał uwagę na położenie, powstanie monasteru czy skitu, opisywał jego wygląd zewnętrzny, budynki, ikony. Nie pomijał kwestii związanych z zarządzaniem i majątkiem klasztorowym. Warto wyjaśnić pojęcie „skit”. To wspólnota monastyczna założona na ziemi należącej do jednego z klasztorów. Skit może być zarówno cenobityczny, jak i idyorytmiczny. Skity cenobityczne to pojedyncze budynki, podobne do klasztorów. Różnica polega na tym, że nie są samodzielne. Należą do głównego klasztoru, na którego terenie zostały wzniesione (oczywiście za jego zgodą). Mnisi wiodą życie wspólne, zarządza nimi opat. Skit idyorytmiczny podobny jest do małej wioski. Składa

nizację życia mniszego na Świętej Górze. Zgłębiał fenomen Athosu, który wówczas był częścią imperium otomańskiego³³. Murawjow odnotował, że nie odczuwał tego. Zwracał jednak uwagę w swoich rozważaniach na „gorzkie ślady” powstania greckiego przeciw Turkom³⁴.

Na Athos pisarz przybył w towarzystwie dziesięciu osób z rosyjskiej misji dyplomatycznej w Konstantynopolu³⁵. Wśród nich był archimandryta Sofoniusz oraz nadzwyczajny poseł przy Porcie Ottomańskiej w Stambule Włodzimierz Titow (1805-1891) (zob. LW I, s. 116-117)³⁶. Dyplomaci odwiedzili Athos *incognito*³⁷. W czasie pobytu w mniszej republice Murawjow wspominał o swoich znajomościach z członkami rodu Romanowów, Grecy byli więc przekonani, że należał do elity rosyjskiego społeczeństwa i miał

się z pewnej liczby domków, tzw. kaliwii. Są one rozsiane wokół głównej świątyni. Każda chata, licząca od sześciu do dwunastu mnichów, jest wyposażona w kaplicę. Skit idyrytmiczny, w przeciwieństwie do cenobitycznego, nie posiada dożywotniego opata. Zarządza nim stary mnich (*dikaiois*), wspomagany przez dwóch lub trzech doradców (zob. ks. arch. Warsofoniusz, op. cit., s. 19).

³³ Zmiana statusu Świętej Góry nastąpiła w 1430 roku. Po zdobyciu Salonik przez Turków mnisi uznali zwierzchnictwo sułtana, wychodząc tym samym spod jurysdykcji bizantyjskiej. Sułtani uznali prawa i przywileje Świętej Góry, jednak nałożone podatki, brak pomocy materialnej ze strony zniewolonych narodów słowiańskich spowodowały powolny upadek klasztorów athoskich (zob. A. Naumow, *Święta Góra...*, s. 44; R. Dymczyk, op. cit., s. 63). Mnisi z Góry Athos odegrali istotną rolę w powstaniu przeciw Turkom w roku 1822 na Półwyspie Chalcydyckim.

³⁴ Tureckie oddziały okupowały Górę do roku 1830, wówczas opustoszały klasztory i utracono wiele relikwii. Dopiero gdy Turcy odeszli i przywrócono spokój, mnisi powrócili, aby rozpocząć odbudowę monasterów – głównie dzięki dochodom z posiadłości w Mołdawii i Wołoszczyźnie oraz zbiórkom pieniędzy w Rosji (Zob. ks. arch. Warsofoniusz, op. cit., s. 16). W swoich *Listach ze Wschodu* Murawjow pisał, że powstanie przyniosło wiele zniszczeń (zob. LW I, s. 153). Bracia, którzy nie zostawili swoich siedzib, żyli w nieustannym strachu, gdyż za bunt sułtan kazał wszystkich ukarać śmiercią. Garnizony tureckie rozmieszczone w klasztorach dla ochrony przed korsarzami, okazały się gorsze od piratów. Żołnierze domagali się pieniędzy, dlatego mnisi musieli sprzedawać lub zastawić różne przedmioty, aby zaspokoić ich chciwość. Grabieże trwały dziewięć lat, do podpisania pokoju między Rosją i Portą. Dopiero wtedy, jak podkreślał pisarz, pomału zaczął powracać porządek (zob. LW I, s. 141-142).

³⁵ Zob. И. Смирнова, op. cit., s. 54.

³⁶ Zob. Н. Хохлова, Андрей Николаевич Муравьев – *литератор*, Санкт-Петербург 2001, s. 207-208.

³⁷ Zob. И. Смирнова, op. cit., s. 16.

duże wpływy³⁸, co z pewnością przekładało się na stosunek do pielgrzymia. Nie był traktowany jak zwykły pątnik, ale osoba mogąca pomóc w pozyskaniu potrzebnych dla klasztorów środków finansowych.

Poeta bardzo chciał przybyć na Athos w wigilię Przemienienia Pańskiego, żeby wieczorem wejść na górę i tam wziąć udział w liturgii w dzień święta, jakby na Taborze. Znał tradycję mnichów świętujących dzień Przemienienia właśnie na szczycie (zob. LW I, 132). Jednak ze względu na warunki atmosferyczne zszedł na brzeg dopiero 7 sierpnia 1849 roku (zob. LW I, s. 119-120). Od razu doświadczył unikalności, wyjątkowości nawiedzanego miejsca. Wydawało mu się, że wkroczył w inny, dawno zapomniany świat (zob. LW I, s. 120).

Zagłębiając się w fenomen góry Athos, Murawjow poszukiwał w klasztorach starych manuskryptów³⁹ (zob. LW I, s. 113; 204). Najbogatszą bibliotekę odnalazł w klasztorze Vatopediou, księgi nie były jednak skatalogowane, wobec tego znalezienie tych, które go interesowały, okazało się trudne i czasochłonne (zob. LW I, s. 204). Podkreślał, że nie podróżował w celach naukowych, ale jeśli to było możliwe, starał się zdobyć dawne rękopisy. Miał świadomość, że wiele z nich przepadło w czasie powstania greckiego (zob. LW I, s. 213). Wspominał również o oddawaniu czci relikwiom, np. w klasztorze Iviron uczcił drzewo Krzyża Świętego i narzędzia Męki, głowę św. Bazylego i część ręki św. Jana Chryzostoma (zob. LW I, s. 143), a w klasztorze Vatopediou nogę apostoła Bartłomieja, głowy Grzegorza Teologa oraz Andrzeja z Krety (zob. LW I, s. 202).

W swoich listach zwracał uwagę, że pogański Athos przeobraził się w dzielnicę Matki Boskiej, zbawienną dla wielu narodów (zob. LW I, s. 111). We wspomnianym w przypisie trzydziestym pierwszym *Opisie monasterów i skitów...* przypomniał legendę o wędrowce Maryi po górze Athos:

Не известно, всходила ли Она на самый верх горы, где было главное языческое чтилище и где стоял огромный золотой идол Аполлона, прорицавший буду-

³⁸ Zob. *ibidem*, s. 59.

³⁹ Manuskrypty o największej wartości znajdują się w Wielkiej Ławrze, klasztorach Vatopediou i Iviron. Cenne zbiory były często wykradane przez mnichów nieświadomych ich wartości i sprzedawane obcym wędrowcom, a także płańdrowane przez odwiedzających, którzy podawali się za kolekcjonerów. Dla przykładu podam, że mnich Arseniusz Suchanow w 1654 roku wywiózł do Moskwy 498 greckich i słowiańskich manuskryptów (zob. K. Kokkas, *op. cit.*, s. 132-136).

щее. Говорят только, что при появлении здесь Богоматери, идол не вынес Ея божественнаго присутствия и, застонавши, с грохотом пролетел вниз и потонул в морской глубини⁴⁰.

W *Listach ze Wschodu* czytamy:

Не по сим ли водам дивно притекла сама Владычица Афона, избравшая его как бы вторым небом, когда, от прикосновения девственной стопы ея, внезапно пали все идолы Афонские и гора святая сделалась ея избранным уделом! Когда это? – вчера или сегодня, или за тысячи лет? или это только безвременное событие, напечаиленное в сердцах Святогорцев, которы неперестанно видят, мысленными очами как бы чувственными, свою Божественную Покровительницу? (LW I, 172).

Warto dopowiedzieć, że pisząc o historii i współczesności Athosu, autor chętnie odwoływał się do miejscowych legend. Jak zaznaczył, nie zostały one spisane, wykorzystywał więc każdą okazję, by je usłyszeć i ocalić od zapomnienia (zob. LW I, s. 143)⁴¹. Postępował zgodnie z zasadą „uwiarygodnienia”, wprowadzoną do literatury podróżniczej przez dwunastowiecznego autora *Wędrowki ihumena Daniela* (*Хождение игумена Даниила*)⁴².

Murawjow podkreślał, że Matka Boska, która wybrała Athos na „drugie niebo” (zob. LW I, s. 172), niejednokrotnie objawiała się mnichom (zob. np. LW I, s. 123; 124; 198; 228), zapewniając ich o swojej opiece i błogosławieństwie. Dlatego historia tego miejsca stała się dla niego jakby kroniką pośmiertnego przebywania Matki Boskiej na Ziemi:

История Афона есть как бы летопись посмертного жительства на земле Пречистой Девы, сходно с словами церковной песни: „в рождестве девство сохранила еси, во успении мира не оставила еси, Богородице” (LW I, s. 124).

⁴⁰ А. Муравьев, Описание монастырей и скифов, находящихся на Святой Горе Афонской, Санкт-Петербург 1859, s. 22.

⁴¹ „Я не опускал ни единого случая уловить их из уст местных жителей, потому что они нигде не записаны, а между тем, от времени до времени, все это постепенно забывается, и многое уносят с собою в могилу старцы Афонские” (LW I, s. 143).

⁴² Na temat wzorów kompozycyjno-formalnych oraz norm tworzenia relacji wprowadzonych przez Daniela do literatury podróżniczej zob. U. Wójcicka, *Siedem wieków literatury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 1990, s. 104-105; eadem, *Literatura Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 2010, s. 106; J. Grzebowska, K. Pietkiewicz K., *Ihumen Daniel i jego dzieło*, [w:] *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej*, przeł. K. Pietkiewicz, do druku przygotowali J. Grzebowska, K. Pietkiewicz, Poznań 2003, s. 46.

Śladami obecności Przczystej były dla pisarza Jej ikony⁴³, związane z nimi legendy, a także pas Matki Boskiej, który ucałował w monasterze Vatopediou (zob. LW I, s. 202). Przypomniiał, że na Athos nie mają wstępu kobiety i samice (zob. LW I, s. 158). W związku z tym zakazem zrelacjonował historię córki rzymskiego cesarza Teodozjusza. Elia Galla Placydia (s. 390-450) miała pojawić się na Świętej Górze Athos. Chciała bowiem odwiedzić ufundowany rzekomo przez jej ojca klasztor Vatopediou. Gdy próbowała wejść bocznym wejściem do głównej cerkwi, usłyszała głos ikony Bogarodzicy *Antyphonia* (Zapowiadająca lub Życionośna), zabraniający jej tego (zob. LW I, s. 199-200)⁴⁴.

Mimo iż Murawjow postrzegał Athos jako „drugie niebo”, od czasu do czasu pojawiało się uczucie osierocenia, wyobcowania, gdyż był poza ojczyzną (LW I, s. 111). Dlatego z radością odnajdywał ślady rosyjskie na Athosie⁴⁵. Wyznawał, że cenił sobie możliwość uczestniczenia w nabożeństwach w ojczystym języku. Tym bardziej, że istniały różnice w odprawianiu Liturgii po grecku i rosyjsku. W Iviron wydawało mu się, że stoi w kaplicy Iwierskiej w Moskwie (LW I, s. 126), Chilandar przypominał mu Kreml (LW I, s. 234), w świątyni proroka Eliasza ucałował relikwie św. Andrzeja, a mianowicie część lewej stopy, która stanęła na wzgórzach kijowskich (LW I, s. 186). Na górze Athos Murawjow dostał dwie partykuły relikwii pierwszego powołanego apostoła. Jedną z nich podarował później świątyni pod wezwaniem św. patrona w Patras, gdzie, według tradycji, brat św. Piotra zmarł śmiercią męczeńską (zob. LW II, s. 50), druga zaś po powrocie pisarza do kraju najpierw trafiła do Ławry Pieczerskiej, a w roku 1858 przekazana została do cerkwi św. Andrzeja w Kijowie⁴⁶.

Athos dla pisarza to nie tylko budynki sakralne, ale również ludzie i przyroda. W swoich rozważaniach podkreślał międzynarodowy charakter wspólnoty mnichów (zob. LW I, s. 185)⁴⁷, surowość przestrzeganego przez

⁴³ Uważał, że właśnie na Athos powinni przybywać ci, którzy chcą uczyć się ikonopisarstwa (zob. LW I, s. 163).

⁴⁴ Por. R. Dymczyk, op. cit., s. 167-168.

⁴⁵ O Rosjanach na Świętej Górze, zob. np. N. Fennell, *The Russians on Mount Athos*, [w:] *Mount Athos. Microcosm of the Christian East*, red. G. Speake, K. Ware, Bern 2012, s. 161-174.

⁴⁶ Zob. A. Kościółek, *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*, Toruń 2020, s. 263.

⁴⁷ Od X wieku aż do dzisiejszych czasów athoski monastycyzm zawsze posiadał charakter międzynarodowy. Zob. K. Ware, *The Holy Mountain: Universality and Uniqueness*, [w:] *Mount Athos...*, s. 182-188.

nich postu (LW I, s. 161). Obserwował ich życie, opisywał rozkład dnia. Wstawali o godzinie 4.00, odmawiali modlitwy poranne, a następnie brali udział w trwającej około trzech godzin jutrzni. Później w refektarzu spożywali pierwszy posiłek. Po śniadaniu, w godzinach 12.00-15.00, wykonywali prace na rzecz monasteru. Następnie odpoczywali trzy godziny, po czym wracali do swoich zajęć. Ok. godziny 17.00 brali udział w nieszpórach, po nabożeństwie spożywali kolację i odmawiali kompletę, czyli ostatnią modlitwę dnia. Po niej udawali się do swoich cel, gdzie spędzali czas na modlitwie osobistej i rozważaniu Pisma Świętego (zob. LW I, s. 147-150)⁴⁸. W swoich listach autor zwracał uwagę, że mnisi poświęcali się nie tylko sprawom duchowym, ale i innym. Na przykład uprawiali sady (zob. LW I, s. 142), winnice, ogrody (zob. LW I, s. 157), zajmowali się rzemiosłem (zob. LW I, s. 157), prowadzili szpital dla trędowatych (LW I, s. 142).

W czasie przebywania na górze Athos Murawjow przeprowadził wiele rozmów z mnichami, wśród których były i osoby znane, np. German (zob. LW I, s. 220), jeden z najstynniejszych kaznodziejów greckich w XIX wieku. Pisarz nie tylko rozmawiał ze starcami, ale prosił ich także o błogosławieństwo, a po powrocie do Rosji korespondował z mieszkańcami klasztorów i skitów.

Podobnie jak wszyscy odwiedzający Athos autor *Listów ze Wschodu* podziwiał piękno przyrody⁴⁹. Zwracał uwagę na jej zróżnicowanie, zanotował, że roślinność stawała się bujniejsza, gdy oddalał się od morza (zob. LW I, s. 225). Zachwycał się górami i morzem (zob. LW I, s. 122), wodą tak przezroczystą, że widać było pływające w niej ryby (zob. LW I, s. 217). Jako poeta wyczulony był na piękno natury. Za najbardziej malowniczy uznał klasztor Chilandar (zob. LW I, s. 224).

W sposób szczególny Murawjow zwracał uwagę na przyrodę w czasie pobytu w kelliis św. Andrzeja w Karies, którą ze względu na jej wielkość, wspaniałość i bogactwo budowli nazywano „Serajem”⁵⁰. Z celi, wznawał, przed którą, jakby na straży, stał smukły cyprys, rozciągał się widok na Morze Egejskie. Wydawało mu się, że znajduje się ono bardzo blisko, choć w rzeczywistości było oddalone o wiele kilometrów. Cudowny był dla niego widok pąsowiejącego nieba, które obserwował po porannym nabożeństwie,

⁴⁸ Rozkład dnia opisany przez Murawjowa obowiązuje również współcześnie.

⁴⁹ Zob. K. Ware, op. cit., s. 176.

⁵⁰ Seraj – pałac sułtana tureckiego.

kiedy luna oblewała górę Athos, a słońce niby purpurowa tarcza wynurzało się z fal niedaleko wyspy Limnos, bajecznej siedziby Wulkanu. Autor *Listów ze Wschodu* podkreślał, że by podziwiać to wspaniałe widowisko, nie musiałby nawet wstawać z łóżka (zob. LW I, s. 110-111).

Pisarz uważał, że ze względu na chłód od morza i świeżość górską, brak wilgoci i duchoty charakterystycznej dla południowego klimatu, powietrze w „Seraju” było najlepsze na całym półwyspie. Szczególnie wieczorem przyjemnie i zdrowo było z niego korzystać. W gwiazdzistą noc Murawjow miał wrażenie, że zaglądał do innego świata, poza granice tego, co widzialne, a jego duszę wypełniał zachwyt (zob. LW I, s. 111-112). Natura wzywała go do milczenia, do kontemplacji (por. LW I, s. 206). Piękno Athosu miało więc dla Murawjowa nie tylko wymiar estetyczny. Pozwalało mu doświadczyć Świętej Góry jako „drugiego nieba”.

Podsumowanie

Murawjowowi Athos jawił się jako miejsce obdarzone osobistym, kulturowym i duchowym znaczeniem. Podkreślał wyjątkową rolę i status mniejszej republiki w prawosławiu. Był to dla niego ośrodek wartości religijnych. Na wyjątkowość tego miejsca wpływały trzy elementy: architektura, ludzie i przyroda. Pisarz doświadczał Athosu wszystkimi zmysłami. Najważniejszy był oczywiście wzrok, inne ubogacały jego doznania. Wędrował po całym półwyspie, od klasztoru do klasztoru, pił wodę z górskich strumieni, nawiedzał obiekty sakralne, całował ikony, relikwie. Chłonał zapachy. Delektował się ciszą nocy, którą przerywało tylko szemranie wody i brzęczenie tysięcy owadów albo dzwoneczki mułów (zob. LW I, s. 112). Związał się z Athosem i sam jakby stał się jego mieszkańcem:

[...] все близкое Афону близко и моему сердцу; я сроднился с Св. горою и сделался сам как бы Святогорцем, не принадлежа исключительно никакой обители, но стараясь быть полезным для всех, сколько позволяют мои средства и силы (LW I, s. 366).

Tę deklarację „użyteczności” potwierdza prośba o przekształcenie rosyjskiej kelli św. Andrzeja w skit (zob. LW, s. 353-354). Murawjow chciał w ten sposób umocnić jej znaczenie. Już po jego wyjeździe ze Świętej Góry

Protat („rząd” mniszey republiki) podjął decyzję o zmianie statusu tej wspólnoty. 27 października 1849 roku otrzymała ona prawa skitu. Pisarz został jego ktitorem, później zajmował się organizowaniem pomocy materialnej dla niego.

W roku 1852 wydał broszurę pt. *Nowy rosyjski skit św. apostoła Andrzeja, pierwszego powołanego, na Athosie (Новый русский скит Св. Апостола Андрея Первозванного на Афоне)*⁵¹. Ostatni raz Murawjow odwiedził Athos w roku 1874, niedługo przed swoją śmiercią. Praca *Athos. Rossikon (Афон. Руссик)*, napisana latem 1874 roku, opublikowana została już po śmierci autora w 1880 roku. Dla Andrzeja Murawjowa Athos był miejscem niezwykłym, jakby poza czasem i przestrzenią, swoistym „niebem na ziemi”, gdzie królowała Matka Boska, jego opiekunka i strażniczka.

References

- Dymczyk R., *Kobiety Świętej Góry Athos. Nieobecna obecność*, Poznań 2017.
- Fennell N., *The Russians on Mount Athos*, [w:] *Mount Athos. Microcosm of the Christian East*, red. G. Speake, K. Ware, Bern 2012, s. 161-174.
- Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, przeł. M. Bronarska i inni, Wrocław 2008.
- Grzembowska J., Pietkiewicz K., *Ihumen Daniel i jego dzieło*, [w:] *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej*, przeł. K. Pietkiewicz, do druku przygotowali J. Grzembowska, K. Pietkiewicz, Poznań 2003, s. 9-59.
- Hohlova N., *Andrej Nikolaewič Muraw'ev – literator*, Sankt-Peterburg 2001. [Хохлова Н., Андрей Николаевич Муравьев – литератор, Санкт-Петербург 2001].
- Kokkas K., *Góra Athos. Brama do nieba*, przeł. W. Dzieża, Częstochowa 2003.
- Kościółek A., *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*, Toruń 2020.
- Kraśniński J., *Kościóły i obrządki wschodnie. Sanktuaria. Skarby kultury*, Sandomierz 2012.

⁵¹ Zob. Н. Хохлова, op. cit., s. 208. O roli Murawjowa zob. И. Смирнова, А. Н. Муравьев и «афонский вопрос» (1850-1870-е гг.), [w:] *200 лет дипломатической поддержки русского присутствия на Ближнем Востоке. История создания и деятельности Азиатского департамента МИД Российской Империи*, Москва 2019, s. 385-446. Różne aspekty „kwestii athoskiej” przedstawiła w książce: И. Смирнова, Андрей Николаевич Муравьев и «афонский вопрос». Москва 2022. Np. szczegółowo omówiła athoskie projekty pisarza, zob. s. 61-88.

- Lewicka M., *Pamięć*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Warszawa 2014, s. 227-228.
- Mount Athos. Microcosm of the Christian East*, red. G. Speake, K. Ware, Bern 2012.
- Murav'ev A., *Pis'ma s Vostoka ot 1849-1850 godov*, č. 1-2, Sankt-Peterburg 1851. [Муравьев А., Письма с Востока от 1849-1850 годов, ч. 1-2, Санкт-Петербург 1851.]
- Naumow A., *Święta Góra Athos*, „Peregrinus Cracoviensis” 2000, z. 8, s. 39-53.
- Naumow A., *Pani Athosu i Jej ruskie włości*, [w:] *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009, s. 21-30.
- Smirnova I., *Andrej Nikolaievič Murav'ev i «afonskij vopros»*, Moskwa 2022. [Смирнова И., Андрей Николаевич Муравьев и «афонский вопрос», Москва 2022.]
- Smirnova I., *A.N. Murav'ev i «afonskij vopros» (1850-1870-e gg.)*, [w:] *200 let diplomaticheskoj podderżki russkogo prisutstviâ na Bliżnem Vostoke. Istoriâ sozdaniâ i deâtel'nosti Aziatskogo departamenta MID Rossijskoj Imperii*, Moskwa 2019, s. 385-446. [Смирнова И., А. Н. Муравьев и «афонский вопрос» (1850-1870-е гг.), [w:] *200 лет дипломатической поддержки русского присутствия на Ближнем Востоке. История создания и деятельности Азиатского департамента МИД Российской Империи*, Москва 2019, s. 385-446.]
- Smirnova I., *Svâtitel' Filaret Moskovskij i rusko-afonskie svâzi*, „Moskovskie Eparhial'nye Vedomosti” 2016, nr 4, s. 115-121. [Смирнова И., Свяtitel' Филарет Московский и русско-афонские связи, „Московские Епархиальные Ведомости” 2016, nr 4, s. 115-121.]
- Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009.
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Morawińska, Warszawa 1987.
- Twardowski Ł., *Republika Mnichów na Górze Athos*, [w:] *Małe państwa Europy Zachodniej i terytoria o statusie specjalnym. Ich rola i miejsce w Unii Europejskiej*, red. R. Żelichowski, Warszawa 2008, s. 147-162.
- Ware K., *The Holy Mountain: Universality and Uniqueness*, [w:] *Mount Athos. Microcosm of the Christian East*, red. G. Speake, K. Ware, Bern 2012, s. 175-204.
- Warsonofiusz (Doroszkiewicz) ks. arch., *Monastycyzm na Świętej Górze Athos*, [w:] *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009, s. 10-20.
- Wójcicka U., *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 2010.
- Wójcicka U., *Siedem wieków literatury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 1990.